

ВНУТРІШНІЙ КОНТРОЛЬ: ЕЛЕМЕНТИ ОРГАНІЗАЦІЇ СИСТЕМИ

Вперше розглядається організація системи внутрішнього контролю на підприємствах в умовах ринку з новим підходом до формування її складових: предмет, об'єкт та середовище контролю

Постановка проблеми. Сьогодні на більшості підприємств України робляться спроби сформуванню дієву систему внутрішнього контролю (СВК), органічно пов'язану з управлінською структурою підприємства. Контроль ще дотепер вважається найважливішою ланкою системи управління виробництвом, хоча його функції значно розширилися за рахунок нових об'єктів контролю. За допомогою контролю відслідковується фактичний стан справ на підприємстві, виявляються причини різних відхилень від нормальних умов діяльності та невикористані резерви, аналізуються ризикові операції, жорстко контролюються трансакції¹ та трансакційні витрати. Контроль ризиків – специфічний напрям внутрішнього контролю (ВК), що включає сукупність сучасних принципів, методів, засобів і форм перевірки господарської діяльності, пов'язаний з подоланням невизначеності в ситуації неминучого вибору, в процесі якого є можливість уникнути суттєвих втрат або ж отримати додатковий ефект, вигоду. Ефективність ВК ризиків може бути підвищена не тільки за рахунок прогресивних методів організації господарської діяльності, але й творчого підходу до них контролерів, попередньо здійснюваного контролю.

Сучасний світовий ринок характеризується все більшим загостренням конкуренції, яка обумовлена прискореним технічним розвитком виробництва і підвищенням його ефективності.

Дієва система внутрішнього контролю є найбільш надійною передумовою вдосконалення системи управління, ефективного використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, соціального захисту працюючих.

Нині вже досягнуто консенсусу серед провідних учених світу, а також поінформованих людей, які не є ученими, про помітний вплив людини на навколишнє середовище та клімат. У компаніях, що займаються видобутком нафти, слід приділяти велику увагу ВК щодо зменшення викидів газів і тепла в атмосферу для запобігання її забрудненню.

¹ Трансакція (від лат. transaction – здійснення, договір) – 1) банківська операція, яка полягає у переказі грошових коштів з одного рахунку на інший; платіж; 2) діло, угода, операція, договір, що зазвичай супроводжується взаємними поступками; 3) ведення справ, які змінюють фінансовий стан компанії; 4) протоколи, ділові папери; 5) в бухгалтерії: проводка; 6) угода з цінними паперами; 7) переказ, передача змістовної інформації в автоматизованій системі. [13, с. 252].

“Контроль усередині системи, яка підлягає управлінню, – стверджує Н.І. Пилипів, – можна визначити як процес, що використовується для дієвого й ефективного виконання стратегії розвитку підприємств. Таким чином, для здійснення процесу контролю необхідна наявність мети (стратегії), фактичних даних (отриманих за допомогою системи бухгалтерського обліку) із метою виявлення відхилень від запланованих та прийняття рішень щодо їх ліквідації” [8, с. 229]. Тут автор змішує систему з підприємством, а тому плутає ВК із зовнішнім. А це різні речі.

Більшість науковців стверджують, що система контролю необхідна для ліквідації “вузьких місць” у господарській діяльності підприємства та його підрозділів. За результатами заходів, що втілюються в життя, формулюються висновки, які призначені надати оцінку досягнутому рівню розвитку підприємства та функціонування основних його об’єктів, а також внутрішнім ланкам, що впливають на забезпечення стійкої організації виробництва. Метою розробки пропозицій на підставі зроблених з контрольних заходів висновків є визначення переліку основних заходів, спрямованих на усунення “вузьких місць” в організації управління виробництвом, оцінка загального стану проблеми економічного розвитку підприємства для виявлення основних невирішених завдань і визначення можливих шляхів їх розв’язання. Так пишуть багато років наші науковці. В певній мірі це так.

Але в основу функціонування СВК на підприємствах мають бути покладені принципово нові підходи до його організації, що забезпечують розвиток ініціативи й посилення відповідальності кожного працюючого за кінцевий результат і соціальний захист працюючих.

Сьогодні СВК повинна допомогти підприємствам перейти до активної інноваційної діяльності, для якої характерне виробництво надійних видів продукції, які найбільш повно відповідають потребам споживачів. Крім того, слід пам’ятати, що в природі немає відходів: продуктами фауни харчуються представники флори. “Безвідходний” розвиток природи може слугувати яскравим прикладом для переходу до безвідходної виробничої діяльності, яка має замкнений цикл. Все це є об’єктами ВК.

Особливо слід підкреслити важливість підвищення зацікавленості працівників у результатах своєї праці. Якщо цієї зацікавленості у них немає (зокрема, у зв’язку з несвоєчасною оплатою виконаних робіт), в такому випадку не слід очікувати високих результатів праці. Це ще один об’єкт ВК.

“Ринкове середовище, – пишуть львівські науковці, – обумовлює необхідність постійного здійснення внутрішньогосподарського контролю діяльності підприємства з метою попередження можливих негативних явищ,

які можуть призвести до небажаних наслідків і руйнації його загалом. Вчені визначили, що контроль як система предметно відокремлений в системі управління як управлінська функція (рід, вид діяльності людей), а тому є складовою зазначеної системи. Крім того, він належить до ще вищої символічної системи – системи економічної інформації [12, с. 6-7]. [с. 426]. З цим можна погодитися, але з цього приводу є й інші точки зору. “Для успішної діяльності організації, – пишуть російські науковці, – підвищення рівня рентабельності, зберігання і примноження її активів необхідно налагоджувати механізм управління, найважливішим елементом якого виступає повсякденний внутрішньогосподарський (внутрішній) контроль” [5, с. 55].

“Контроль в управлінській діяльності, – стверджує проф. В.Ф. Максимова, – важливий не тільки тому, що сама культура управління і ефективність цієї професійної діяльності передбачають обов’язковість його здійснення. Контроль і його результати виступають базою, яка слугує основою для прийняття наступних рішень з метою подальшого удосконалення діяльності організації, підвищення її ефективності, результатів чи прибутковості” [4, с. 316]. Насправді це так. Але ніхто не розкриває елементів системи в частині об’єктів і суб’єктів контролю, методів його здійснення. Із системою зовнішнього контролю все зрозуміло. А як бути з ВК? “Класифікаційні моделі внутрішнього економічного контролю, – пише М.Д. Корінько, – розроблені на базі проведеного дослідження наукових здобутків учених з урахуванням вимог сучасного управління підприємствами, надають можливість подальшого дослідження його сутності з метою практичного застосування досягнутих результатів і підвищення, таким чином, ролі і значення контролю як управлінської функції” [2, с. 35]. А хіба при несучасному, тобто колишньому управлінні, такої можливості не було? Що означає дослідження “на підставі наукових здобутків учених”? Як це розуміти, що це за “нове наукове дослідження”?

Внутрішній контроль в системі бізнесу, на наш погляд, слід розглядати за наступними напрямками: перший – систематична і конструктивна діяльність з приводу контролю всіх, без винятків, управлінців як одна з найважливіших управлінських функцій; другий – стадія процесу управління виробництвом, яка здійснюється з використанням механізму зворотного зв’язку; третій – невід’ємна складова процесу прийняття і реалізації управлінських рішень на підставі даних контролю. Між управлінням і здійсненням внутрішнього контролю існують нерозривні зв’язки, а тому їх слід дослідити, науково обґрунтувати. Управлінська діяльність спрямована на досягнення суб’єктом управління поставленої мети, а контрольна діяльність – на досягнення мети, передбаченої суб’єктом управління.

На підприємствах широкого поширення набули різні системи організації контролю виконання рішень, що приймаються менеджментом підприємства. Система ВК виконання ухвалених рішень дозволяє оперативно отримувати якісну інформацію про виконання поставлених завдань на підприємстві, про стан виконання умов колективного договору.

Аналіз проведених досліджень та публікацій. Основне завдання контролю – це безперервна перевірка прийнятих управлінцями рішень, їх втілення в життя на рівні підприємства в цілому та його підрозділів, виконання всіма службами доведених до них планів і завдань, дотримання виконавчої дисципліни, забезпечення збереження матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, достовірності звітних показників, використання даних обліку для управління і контролю, соціального захисту працюючих.

Проблеми контролю в системі управління знайшли відображення в наукових працях В.Д. Андрєєва, М.І. Баканова, І.А. Белобжецького, Н.Т. Білухи, Б.І. Валуєва, Е.А. Вознесенського, Е.А. Кочеріна, В.Д. Новодворського та багатьох ін. Проте, в працях названих учених не знайшли достатнього відображення проблеми організації і змісту контрольної діяльності в інтересах власника та працюючих, інтегрованих компаніях, оскільки багато питань, обумовлених характером нових організаційно-економічних стосунків, до теперішнього часу залишаються невирішеними або мають дискусійний характер. Відсутність комплексних досліджень теорії, методології та методики формування СВК обмежує його можливості та не дозволяє повною мірою реалізувати переваги нових форм управління. Актуальним є пошук нових підходів, при яких ВК виступає не тільки як функція управління взаємопов'язаними підприємствами, але і як механізм формування достовірної контрольної-аналітичної інформації на основі інтеграції бухгалтерського обліку, економічного аналізу та планування.

У науковців, звісно, одразу виникає питання: які ж сьогодні проблеми ВК, що безпосередньо пов'язані з конкурентними стратегіями, новим управлінням, творчим підходом до справи, ризикованим веденням бізнесу, колективною працею та соціальним захистом працівників? Це дійсно ключові проблеми, які потрібно вирішувати сьогодні. Але ми не маємо права забувати і про проблеми, які стануть актуальними завтра: про найбільш нагальні проблеми, найгостріші, вирішальні, про ті, про які говорять, що це “питання життя або смерті”. Шкода, що наші науковці не бачать перспективи в подальшому розвитку СВК на підприємствах України.

У цій статті ми не збираємося робити прогнози або абстрактно міркувати про майбутнє ВК. Проблеми і завдання, про які йде мова, всі до єдиної вже є в наявності в розвинених країнах і в більшості країн, що розвиваються. Їх можна і потрібно сьогодні досліджувати, обговорювати, аналізувати та намагатися вирішувати у нас. Вже є фахівці і кафедри, які цим займаються, – поки, правда, їх дуже мало. Зате той, хто сьогодні працює над проблемами завтрашнього дня і, таким чином, готує себе і свою установу до майбутніх завдань, в недалекому майбутньому займе лідируючі позиції. Той, хто відкладає їх рішення на потім, залишиться позаду і, можливо, ніколи не зможе надолужити згаяне.

Предметом даного дослідження є теоретико-методологічні, методичні і практичні аспекти вивчення проблем створення адаптованої до ризику СВК, що забезпечує стійкий розвиток всієї сукупності організаційно-правових формувань підприємств, а також матеріального виробництва, посередницької сфери, комерційної, фінансової та інноваційної діяльності.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є розробка наукових, методичних основ і практичних рекомендацій щодо порядку створення СВК на підприємствах України в умовах ринку, а також осмислення можливостей внутрішнього контролю в рамках діяльності підприємства в нових умовах діяльності.

Викладення основного матеріалу. Система внутрішнього контролю, яка створюється керівництвом підприємства або його власником, ефективна, якщо вона здатна вирішувати поставлені завдання: забезпечувати захист підприємства від можливих ризиків; повне збереження майна власників та його примноження; об'єктивний розподіл прибутку та соціальний захист працюючих. Ефективність функціонування системи багато в чому залежить від якості інформаційного забезпечення суб'єктів контролю, отримання якісної і своєчасної інформації про стан діяльності, яка залежить від надійності комп'ютерних програм, що забезпечують збір, вимірювання і реєстрацію, обробку, зберігання і передачу різних видів інформації. Тому проблеми СВК завжди слід розглядати разом з проблемами організації бухгалтерського обліку. Що ж таке СВК? Науковець Д.К. Робертсон пропонує наступне визначення СВК: “це всі процедури і політика компанії, спрямовані на запобігання, виявлення і виправлення суттєвих помилок і спотворень інформації, які можуть виникнути в бухгалтерській звітності. В світлі викладеного, як зазначає М.В. Мельник, такий підхід до системи внутрішнього контролю необґрунтовано звужує його цілі” [5, с. 56-57]. Це абсолютна правда, адже ВК не може обмежуватися лише достовірністю бухгалтерської звітності.

Не можна погодитися з В.А. Прівезенцевим, що внутрішній контроль – це внутрішньовиробничий, внутрішньоорганізаційний, внутрішньофірмовий контроль. Він організовується керівництвом підприємства для контролю своїх структурних підрозділів і слугує забезпеченню функціонування та управління суб'єктом господарювання [9, с. 25]. Все це так, але названі автором види контролю різні не лише за своєю організаційною ознакою, але й методологічно. Контроль, який організовується тільки для контролю за діяльністю своїх структурних підрозділів має назву внутрішньосистемного. Він значно відрізняється від СВК.

“Мета внутрішньогосподарського (мається на увазі “внутрішнього”) контролю, – пише В.Ф. Максимова, – вбачається, як правило, в забезпеченні збереження коштів і товарно-матеріальних цінностей; виконанні виробничих та фінансових планів; недопущенні перевитрат матеріальних, енергетичних та фінансових ресурсів; виконанні планів впровадження нових методів праці і новітніх технологій; забезпеченні випуску та реалізації продукції високої якості та активного попиту [5, с. 25]. Цей перелік можна продовжити і звести до його до детальної конкретизації. На наш погляд, у такому висвітленні цілей “розмивається”, знижується значення внутрішнього контролю” [4, с. 318]. Все це так, але яке ж основне завдання СВК? Для чого дана система створюється, які її функції та суб'єкти здійснення? Якщо відсутня відповідь на це питання, то це означає повну відсутність досліджень.

Внутрішній контроль, на думку В.А. Прівезенцева, залежно від конкретного змісту може здійснюватися у вигляді адміністративного, технічного, екологічного, економічного, фінансового та інших спеціалізованих видів контролю [9, с. 25]. Тут автор припускається помилок лише тому, що він не визначив суб'єктів ВК. Тільки правильна постановка питання про суб'єкти ВК дасть можливість розглядати проблему застосування видів контролю.

“Зокрема, – пише М.Д. Корінько, – з позиції зв'язку внутрішнього економічного контролю процесу диверсифікації діяльності підприємства з суб'єктами доцільно виділити: контроль власників; контроль, здійснюваний адміністрацією; контроль, здійснюваний офісними службами; контроль, здійснюваний управлінськими структурами лінійних підрозділів (підкреслено – Т.Б.). Така класифікація є достатньо вичерпною для вирішення питань організації системи внутрішнього економічного контролю та ефективного її функціонування при впровадженні диверсифікації діяльності підприємства” [2, с. 35]. Про яку вичерпність класифікації контролю пише автор? Адже їх є сотні варіантів. Тож який з них найкращий та науково обґрунтований? Який зв'язок внутрішнього контролю з суб'єктами?

Чи є різниця між адміністрацією та офісними службами? Чи були взагалі такі види контролю раніше, скажімо, 40-50 років тому? Хіба диверсифікації інші види та методи контролю не діяли? Хіба в умовах соціалізму та діючого в той період капіталізму диверсифікації не було? Тобто виникає багато питань, відповіді на які не має. А шкода. Таких помилок автор не припустився, якби правильно визначив поняття СВК, її значення на підприємстві, порядок організації та функції.

На думку В.А.Прівезенцева, “зовнішній і внутрішній контроль об’єднуються спільною метою – проведенням перевірки дотримання встановлених законами і іншими нормативними правовими актами правил (порядку) здійснення того або іншого виду діяльності, включаючи ліцензії, сертифікати, стандарти, норми, тарифи, ставки, квоти, плани, завдання, замовлення, договори (внутрішньоросійські і міжнародні), зобов’язання (по платежах до бюджету, державні позабюджетні фонди соціального призначення і т.п.)” [9, с. 25]. Ніколи ці види контролю не мали спільної мети. Не було і не може бути основним завданням внутрішнього контролю перевірка дотримання законодавства на підприємстві. Це завдання відповідних функціональних служб на попередньому етапі здійснення операцій.

“Спільним для зовнішнього і внутрішнього контролю є обов’язковість їх проведення” – стверджує В.А.Прівезенцев [9, с. 25]. Ні. Тут автор знову припускається помилки. Здійснення внутрішнього контролю не є обов’язковим для підприємства. Скоріше це необхідність, а не обов’язковість. Що стосується зовнішнього контролю, то на окремих підприємствах його взагалі може не бути десятки років.

“Контрольні функції органів зовнішнього і внутрішнього контролю, – пише В.А.Прівезенцев, – за своїм змістом включають отримання необхідної інформації, її аналіз і оцінку, реагування на виявлені відхилення від встановлених правил (порядку), організацію за необхідності відповідного коригування вимог або діяльності підконтрольного об’єкта” [9, с. 25-26]. В даному випадку не зрозуміло, що має на увазі автор, розглядаючи “об’єкт контролю”. Для суб’єктів зовнішнього контролю – це може бути підприємство або його структурні підрозділи, для внутрішнього – основні засоби чи нематеріальні активи, система ризиків або трансакційні витрати. Крім того, порядок отримання, аналіз та оцінку інформації органи зовнішнього і внутрішнього контролю здійснюють зовсім по-різному. Від зовнішнього контролю, наприклад, інформацію частіше всього приховує адміністрація підприємства, яке перевіряється, а тому її треба вміти віднайти, проаналізувати, скласти відповідний висновок. Це функції зовнішніх контролерів. Внутрішній контроль чітко та на науковій основі розглядає наявну інформацію, аналізує її та ухвалює відповідні рішення.

Будучи взаємозалежними і взаємообумовленими компонентами єдиної системи контролю, зовнішній і внутрішній контроль мають все-таки істотні відмінності [9].

Таблиця 1. Взаємозв'язок та суттєві відмінності між зовнішнім і внутрішнім контролем за В.А. Прівезенцевим (2005 р.)

Взаємозв'язок	Відмінності
<ul style="list-style-type: none"> – вони є невід'ємною частиною єдиної системи контролю в країні; – регулюються відповідними законами та нормативними документами держави; – об'єктами їх вивчення є основна (професійна), допоміжна і фінансова діяльність; – спільно забезпечують безперервність контролю і повне охоплення перевітками всіх видів діяльності суб'єктів господарювання і їх структурних підрозділів; – при здійсненні зовнішнього контролю використовуються дані внутрішнього контролю за період, що перевіряється; – підрозділи внутрішнього контролю залучаються до участі в перевірці, що організована органом зовнішнього контролю (с. 26) 	<ul style="list-style-type: none"> – споживачами інформації зовнішнього контролю є зовнішні користувачі та, перш за все, органи влади (законодавчої і виконавчої). Інформація внутрішнього контролю призначена насамперед для керівників підприємства або установи (с. 26); – ЗК до певного ступеня централізований і регламентований, незалежний у виборі контрольованого об'єкта, у визначенні напрямів і методів перевірки. ВК організовується керівництвом підприємства, яке самостійно визначає контрольовані структурні підрозділи, питання перевірки для осіб, що беруть участь в ній. Перевіряючі підпорядковані керівнику підприємства, виконують його завдання з контролю і надають йому на розгляд матеріали перевірки (моніторингу, аналізу) (с. 26); – здійснення ЗК передбачене законами, нормативними документами, підконтрольний об'єкт сприймається як єдине ціле, перевірки проводяться для захисту інтересів держави та суспільства в цілому. ВК передбачений статутом підприємства, організовується виходячи із завдань управління суб'єктом господарювання, перевірки проводяться відповідно до розпоряджень керівника, інструкцій (технологічних, протипожежних і т.д.) у відповідних підрозділах з метою здійснення впорядкованої і ефективної діяльності підприємства, забезпечення дотримання політики адміністрації кожним працівником (с. 26-27); – ЗК здійснюється шляхом періодичного проведення перевірок, що передбачено в законах і нормативних документах. ВК здійснюється безперервно (с. 27); – результати ЗК публікуються в засобах масової інформації, не є комерційною таємницею. Документи ВК мають суто конфіденційний характер (с. 27)

Читаючи наведені вище схожі риси та відмінності між внутрішнім і зовнішнім контролем, проглядається непрофесійність автора, недостатність знання ним практики здійснення контролю на підприємствах².

Кандидат економічних наук М.Д. Корінько вважає, що “результати дослідження вказують на недостатнє розуміння ролі та значення внутрішнього контролю з боку керівників різного рівня управління підприємством і, як наслідок, – на недостатню розвиненість внутрішнього контрольного середовища, якому присвячено багато наукових розробок зарубіжних і вітчизняних учених” [2, с. 36]. Вважаємо безпідставною таку впевненість автора, оскільки доказова база відсутня? Сьогодні на підприємствах є конкретний власник, зацікавлений у збереженні свого майна, отриманні найбільшого прибутку та об’єктивного його розподілу. Без ефективної організації контролю цього досягти неможливо. Тому вважаємо, що слід дослідити порядок створення СВК, обґрунтувати її необхідність, функції та роль в діяльності підприємства.

“Для того, щоб забезпечити дієвий контроль за вищезгаданими напрямками, – пише Б.Н. Соколов, – СВК повинна включати наступні структурні частини: систему бухгалтерського обліку, контрольне середовище, засоби внутрішнього контролю, систему оцінки ризиків” [11, с. 6].

Сукупність суб’єкта, об’єкта і засобів контролю, тісна їх взаємодія в здійсненні контрольних функцій і прийнятті управлінських рішень утворюють систему внутрішнього контролю. Вона включає декілька елементів: об’єкт контролю, технічні засоби контролю, технологію контролю і його функціональні органи. Об’єктами контролю є: внутрішньогосподарські підрозділи, які виконують відповідні функції і вносять свій внесок до вирішення загальних господарських проблем. Керівництво вищого рівня здійснює контроль за роботою нижчого рівня, контролює роботу всього підприємства. Звідси слід підходити до формування СВК.

Процес створення СВК можна побудувати наступним чином:

- проаналізувати та зіставити намічені раніше програмні цілі функціонування підприємства з фактичними результатами;
- розробити і документально закріпити нову, відповідну до умов господарювання, що змінилися, програму розвитку підприємства, а також комплекс планових заходів, здатних забезпечити її виконання;
- здійснити аналіз ефективності існуючої структури управління підприємством і визначити напрями її коригування, встановити правила взаємовідносин управлінських структур, їх права та відповідальність, передбачити розподіл між ними штатних одиниць і фінансових ресурсів, функцій управління тощо;

² Детальний аналіз буде подано в наступних публікаціях.

- розробити методики контролю конкретних господарських операцій з активами та зобов'язаннями підприємства, що дозволить регламентувати взаємовідносини адміністрації з фахівцями структурних підрозділів з приводу здійснення заходів контролю;

- визначити і відобразити в програмних документах можливі шляхи вдосконалення СВК з урахуванням подальшого розвитку підприємства;

- розробити і затвердити положення про організацію СВК або іншого спеціалізованого підрозділу контролю.

Без названих компонентів неможливо забезпечити чітке функціонування всіх ланок СВК підприємства. Створення ефективної системи внутрішнього контролю на підприємстві дозволить:

- забезпечити ефективне функціонування, стійкість і максимальний (відповідно до встановлених цілей) розвиток підприємства в умовах багатопланової конкуренції;

- зберегти та ефективно використовувати ресурси і потенціал підприємства;

- своєчасно виявити та мінімізувати комерційні, фінансові та інші ризики в управлінні підприємством;

- сформувати адекватну сучасним, постійно змінним умовам господарювання систему інформаційного забезпечення всіх рівнів управління, що дозволяє своєчасно адаптувати функціонування підприємства до змін у внутрішньому та зовнішньому середовищі. Основні стадії процесу контролю включають: розробку нормативних документів з організації контролю (стандартів, інструкцій та ін.), їх доведення до виконавців; збір фактичних даних про об'єкт, що контролюється; порівняння фактичних даних з нормативними (плановими) показниками; визначення відхилень від планових завдань і норм; оцінку отриманих результатів; розробку і здійснення дій, що коригують прийняті рішення.

Для кращого розуміння СВК сформулюємо наступні важливіші принципи:

1. Підхід будь-якого підприємства до створення СВК має бути всеосяжним. ВК має здійснювати кожен співробітник підприємства – на кожній ділянці, в кожному лінійному та функціональному підрозділі.

Для реалізації конкурентних переваг будь-яке підприємство повинно забезпечити, щоб його колектив володів необхідним виробничим досвідом, знаннями, почуттям відповідальності за якість своєї роботи у поєднанні з творчою ініціативою. Крім того, працівники мають бути зацікавлені у створенні СВК. Але вони повинні цьому навчитися. Щоб перевершити конкурентів, необхідно якнайкраще задовольняти зростаючі запити покупців і клієнтів, надаючи їм все більш якісні види продукції та послуг.

2. Активна контрольна діяльність має бути зосереджена на цілеспрямованому, систематичному, безперервному пошуку нових можливостей, уникненні непродуманих ризиків, що забезпечують підвищення ефективності виробництва, соціальний захист працюючого.

Для швидкого виявлення таких можливостей необхідно чітко уявляти собі зміни, які відбуваються в країні: соціальні, демографічні і технологічні. Ряд великих підприємств мають сформовані творчі групи з провідних керівників і фахівців, що займаються аналізом змін, що відбуваються, і їх впливом на діяльність підприємства.

3. До здійснення ВК мають бути залучені всі працівники та керівники підприємства.

Як показали дослідження, висока ефективність СВК досягається у тому випадку, коли працівники підприємства активно залучаються до налагодженої системи отримання нових виробничих знань, потрібних для участі в контрольній діяльності. Але це ще не все. Активна участь працівників в контролі повинна заохочуватися додатковою оплатою за їх більш напружену творчу працю. Інакше досягнуті результати будуть нижче очікуваних.

Нині основним завданням є стимулювання можливостей працівників підприємств, щоб розвивати їх здібності самостійно вирішувати питання, що виникають в ході роботи. Це зараз значною мірою турбує керівників підприємств, які прагнуть вижити в умовах конкуренції, що загострюється. У зв'язку з цим, зростає значущість навчального відділу з підвищення виробничої кваліфікації персоналу. Основна мета занять, які будуть організовані – навчити працівників накопичувати необхідні нові знання, здійснювати свою діяльність в рамках виробничої системи підприємства, а також відпрацьовувати навички у здійсненні контролю і визначенні напрямів його практичної реалізації.

4. У межах підприємства необхідно постійно покращувати внутрішню обстановку, що сприяє розвитку та ефективності діяльності СВК.

Кажучи про внутрішню обстановку, слід мати на увазі усталені традиції, пріоритети, систему підпорядкування працівників і керівників, оцінку їх діяльності. Працівники не повинні боятися виникнення помилок в своїй роботі, що неминуче в умовах активного пошуку нових рішень. Щоб не було такої боязні, необхідно створити сприятливу внутрішню атмосферу, що сприятиме процвітанню творчої діяльності (с. 136).

“Науково обґрунтована класифікація внутрішнього економічного контролю процесу диверсифікації діяльності підприємства, – стверджує М.Д. Корінько, – дозволяє глибше зрозуміти сутність цієї важливої функції

управління підприємством, розкрити механізм функціонування відносин у ньому, виявити специфічні особливості різних його складових [2, с. 53]. Давайте в цьому тексті замінимо термін “диверсифікація” його значенням. “Науково обґрунтована класифікація внутрішнього економічного контролю процесу розширення номенклатури продукції, що її виробляють окремі фірми та об’єднання, дозволяє глибше зрозуміти сутність цієї важливої функції управління підприємством, розкрити механізм функціонування відносин у ньому, виявити специфічні особливості різних його складових”. Ось, що ми отримали. То чи ж може внутрішній контроль організуватися для процесу диверсифікації? Якщо підприємство не розширює асортимент продукції, то воно ще не створює СВК? Абсурд. Вважаємо, що сутність СВК полягає не в цьому.

“Розгляд системи внутрішнього економічного контролю як сукупності організаційних методик і процедур, що застосовуються керівництвом економічного суб’єкта для упорядкованого та ефективного ведення господарської діяльності, – вважає М.Д. Корінько, – передбачає зацікавленість усього колективу підприємства, його власників і керівників у створенні позитивного контрольованого середовища, в якому б формувалися передумови його покращання та відповідного розвитку суб’єкта господарювання” [2, с. 36]. А що ж таке СВК, в якій так зацікавлений весь колектив підприємства? Автор зазначає, що це сукупність організаційних методик і процедур. Але автор не визначає, що слід під ними розуміти. Що стосується середовища, то це – сукупність природних умов, у яких проходить життєдіяльність якого-небудь організму; сфера або соціально-побутові умови, в яких проходить життя людини; оточення, коло, обшар [6, с. 180]. Чому ж так зацікавлений колектив у створенні середовища контролю? В чому його сутність? Не маючи відповіді на ці питання, неможливо рухатися вперед.

Розглянемо думки учених щодо поняття СВК та її середовища. Насправді середовище контролю – це ті обставини, умови, які надають можливість здійснення ВК. Його не слід плутати з об’єктами контролю.

“Під системою внутрішнього контролю, – пише Е.А. Сиротенко, – прийнято розуміти сукупність організаційної структури, методик і процедур, прийнятих керівництвом організації як засоби для ведення ефективної господарської діяльності” [10, с. 153]. З таким визначенням системи контролю погодитися неможливо.

Систему внутрішнього контролю Е.А. Сиротенко представляє наступними елементами [10, с. 153].

Рис. 1. СВК запропонована Е.А. Сиротенком

На нашу думку, це досить примітивне уявлення про СВК. Адже система бухгалтерського обліку не є основним елементом внутрішнього контролю. А де ж тоді юридична служба, фінансисти, економісти, аналітики і т.п.? На наш погляд, СВК можна представити наступними елементами (рис. 2).

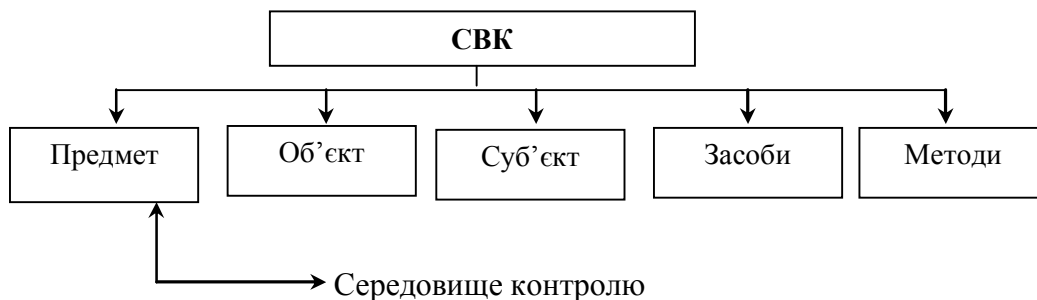

Рис. 2. Запропонований автором склад елементів СВК

Система внутрішнього контролю, на думку Е.А. Сиротенка, створюється для забезпечення: дотримання політики (стратегії) управління; збереження майна і інформації; своєчасної і достовірної інформації; дотримання вимог законодавства [10, с. 153]. У цілому з такою позицією можна погодитися, але тут слід сказати і про організацію управлінського обліку, розробку облікової політики в частині способів обчислення суми незавершеного виробництва, порядку створення резервів, об'єктивного розподілу прибутку та системи соціального захисту працюючих.

Російський науковець Б.Н. Соколов як основні форми організації СВК виділяє: службу внутрішнього аудиту; структурно-функціональну форму контролю; контрольно-ревізійну службу [11, с. 10]. З цим можна погодитися, адже якщо існує служба внутрішнього аудиту, інші контролюючі служби є недоцільними.

Для вирішення основного питання, тобто створення СВК, слід чітко відповісти на такі питання: хто створює СВК, для чого вона створюється, які передумови її створення і, нарешті, який процес створення СВК?

Для цього з початку розглянемо поняття “контрольне середовище”. Перш за все, зазначимо, що правильно слід писати “середовище контролю”. “Середовище – це оточення, сукупність природних умов, в яких здійснюється діяльність людського суспільства, організмів” [7]. Звідси, середовище контролю – це сукупність передумов, в яких здійснюється ВК. Не можна висловлюватися “контрольне середовище”, адже мова йде не про об’єкти контролю, а про умови, які повинні бути створені для здійснення ВК. Якщо такі умови не створені, система діяти не буде. Тут не можна плутати об’єкти контролю та умови для його здійснення.

“Контрольне середовище, – пише Б.Н. Соколов, – забезпечує розподіл несумісних функцій, що дозволяють керівникам всіх рівнів ухвалювати комплексні управлінські рішення, що стосуються, в першу чергу, використання активів організації. Під несумісними функціями тут розуміються ті з них, зосередження яких у однієї особи в будь-яких комбінаціях може сприяти здійсненню ним випадкових або умисних помилок, а також ускладнювати їх виявлення. Сюди слід віднести:

- 1) безпосередній доступ до активів;
- 2) дозвіл на здійснення операцій з активами;
- 3) безпосереднє здійснення господарських операцій;
- 4) відображення господарських операцій в бухгалтерському обліку” [11, с. 7].

Ось як розуміє контрольне середовище наш російський колега. Це радянський підхід до організації контролю, який на сьогодні є застарілим.

“Стосовно контрольного середовища, – пише М.Д. Корінько, – мають право на існування та зустрічаються у науковій літературі такі поняття, як “фактори” та “елементи”. Часто їх безпідставно ототожнюють, не дивлячись на те, що елемент – це складова чого-небудь цілого, а фактор – причина, умова виникнення, рушійна сила будь-якого процесу. Елементи визначають параметри, а фактори вказують на можливі характеристики контрольного середовища. Перелік елементів контрольного середовища повинен охоплювати саме структурні складові: організаційну структуру підприємства, управління економічним суб’єктом, систему внутрішнього контролю” [2, с. 35]. Як бачимо, СВК, на думку автора, є елементом контрольного середовища! То ж з яких елементів складається СВК?

“Контрольне середовище (система моніторингу), – стверджує Е.А. Сиротенко, – практичні дії керівництва економічного суб’єкта, спрямовані на встановлення і підтримку системи внутрішнього контролю, а також відомості, які воно має в своєму розпорядженні” [10, с. 154]. До елементів контрольного середовища Е.А. Сиротенко відносить: стиль і основні принципи управління економічним суб’єктом, організаційну структуру економічного суб’єкта, розподіл відповідальності та повноважень, кадрову політику; порядок підготовки бухгалтерської звітності для зовнішніх користувачів; порядок ведення управлінського обліку й підготовки звітності для внутрішніх цілей; відповідність господарської діяльності економічного суб’єкта вимогам чинного законодавства [10, с. 154-155]. Це досить складний набір елементів, який науково не обґрунтований.

“Так, під контрольним середовищем, – пише М.Д. Корінько, – розуміють поінформованість і практичні дії керівництва економічного суб’єкта, спрямовані на встановлення і підтримку системи внутрішнього контролю [9, с. 30]. Практично в унісон з цим звучить тлумачення терміна “середовище контролю” як сукупності процедур і засобів, що відображають загальне ставлення адміністрації, директора і власників підприємства до організації ефективної системи внутрішнього контролю” [2, с. 36]. Так що ж собою являє середовище контролю?

Середовище контролю – це умови, дисципліна, відповідний порядок, які створені власником (керівником) для забезпечення всім без винятку рівних можливостей з виконання функцій контролю у відповідності до встановлених положеннями чи інструкціями обов’язками.

Для реалізації умов середовища контролю на кожному підприємстві необхідно розробити схему формування і руху інформаційних потоків за рівнями управління, контрольні обов’язки кожного співробітника, починаючи з робочого місця до зведеної інформації в цілому по підприємству, для прийняття відповідних рішень з управління виробництвом, уникнення непередбачених ризикових операцій. Спочатку слід привести структуру підприємства у відповідний функціонально діючий стан. На жаль, у переважній кількості підприємств, а особливо лежачих на боці, структура ускладнена і нелогічна. Цьому сприяє безліч обставин. Серед них, насамперед, украй запутані права власників, для яких завдання ефективної діяльності підприємства не стояло одразу. Тому часто єдиний виробничий процес розбивався на безліч юридично незалежних ланок. В результаті не може ефективно працювати жодна з них.

Предмет контролю, за Б.Н. Соколовим, – це стан або діяльність об’єкта контролю, наприклад, організації в цілому або її бізнес-учасників або структурних підрозділів [11, с. 5].

“Як наголошувалося вище, предметом, яким займається СВА, – пише Б.Н. Соколов, – в умовах ринкової економіки є сукупність різних об’єктів, явищ і фактів, що відбуваються в процесі діяльності організації і відбитих або не відбитих в її системі економічної інформації” [11, с. 11].

Коли мова йде про ВК, то предметом контролю не може виступати діяльність всього підприємства. Таке може відбуватися за умови досить високого організаційного рівня СВК.

Предмет внутрішнього контролю – господарські операції від отримання ліцензії (дозволу) на діяльність до отримання прибутку та його розподілу.

Об’єкт внутрішнього контролю – ризик господарських операцій, тобто рух наявного на підприємстві майна, що знаходиться на його території, джерел його надходження, створення та розподіл прибутку, зміна власника та перерозподіл власності.

Найменш розробленим на сьогодні залишається питання ризикованих операцій.

“Під ризиками господарської діяльності організації розуміється можливість втрати нею ліквідності і (або) поява фінансових втрат (збитків), пов’язаних з внутрішніми і зовнішніми чинниками, що впливають на діяльність організації” [11, с. 8].

“Отже, господарський ризик, – стверджує Л.Ф. Догіль, – це рішення або дія в умовах невизначеності, пов’язана з виробництвом продукції, товарів, послуг, їх реалізацією, товарно-грошовими і фінансовими операціями, комерцією, здійсненням соціально-економічних і науково-технічних проектів, в процесі яких є можливість оцінити ситуацію і досягти переважних по відношенню до інших суб’єктів результатів або зазнати найменших втрат. У всіх вказаних видах діяльності доводиться мати справу з різноманітним використанням і зверненням певних видів ресурсів: матеріальних, трудових, фінансових, інформаційних або інтелектуальних. У ризикованих ситуаціях є можливість забезпечити значний вигравш або виникає загроза повної або часткової втрати ресурсів, отримання збитку” [1, с. 16].

“Оцінка ризиків, – стверджує Б.Н. Соколов, – здійснюється за допомогою перевірок ефективності роботи бухгалтерії, наявності контрольного середовища і системи засобів внутрішнього контролю” [11, с. 8].

Ризиковані ситуації проявляються на глобальному (міжнародному, народногосподарському, міжгалузевому, галузевому, регіональному, великому підприємстві) і локальному рівні. Об’єктами ВК на певному рівні є виробничий процес, посередницькі послуги, товарно-грошові і товарно-обмінні операції, матеріальні і фінансові активи, соціально-економічні та науково-технічні проекти.

Організувати контроль ризиків можна за різними критеріями: причинами виникнення; функціональними видами і галузями підприємництва, ареалом і масштабами останнього; етапами вирішення проблем; тривалістю дії, можливістю страхування, рівня допустимості та ін.

Науково обґрунтована класифікація ризиків дозволяє чітко визначити місце кожного з них в загальній системі контролю. Кожному ризику відповідає система прийомів контролю. Залежно від можливого результату (ризикової події) ризику можна поділити на дві великі групи: чисті і спекулятивні.

Чисті ризики означають можливість отримання від здійснення операції негативного або нульового результату. До них належать: природні, екологічні, політичні, транспортні та деякі комерційні ризику (майнові, виробничі, торговельні).

Спекулятивні ризику виражаються в можливості отримання як позитивного, так і негативного результату. Дана група включає фінансові ризику, що є частиною комерційних ризиків. З урахуванням можливих ризикованих операцій слід будувати СВК.

Суб'єкт контролю, за Б.Н. Соколовим, є носієм практичної діяльності щодо здійснення контролю, тобто внутрішній контролер або внутрішній аудитор, а також СВА [11, с. 5]. Досить туманне формулювання. Адже спеціальних внутрішніх контролерів чи аудиторів підприємства практично не мають. Вони створюють систему контролю, яка охоплює всі без винятку господарські операції.

Наближеною до істини вважаємо класифікацію О.А. Магопця (рис. 1).

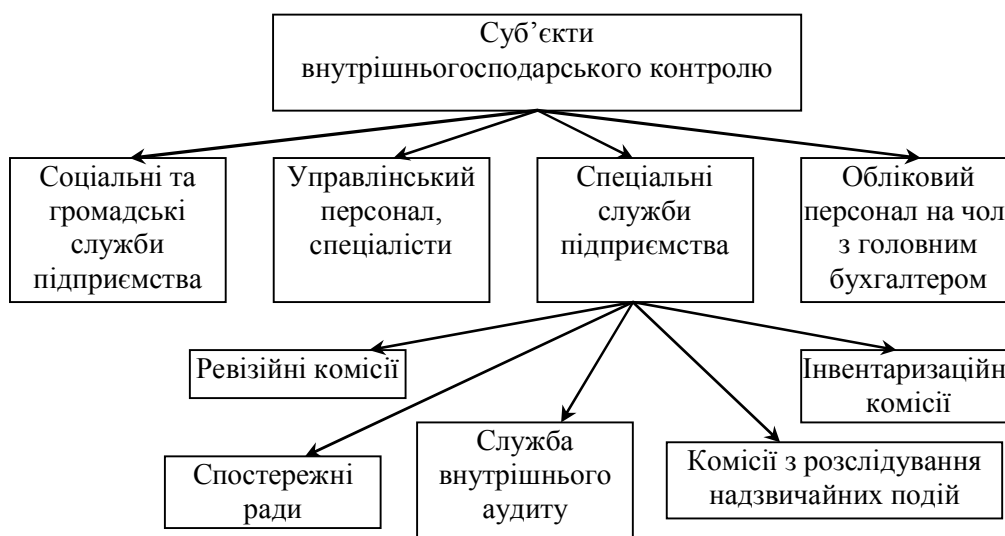

Рис. 1. Суб'єкти внутрішньогосподарського контролю сільськогосподарських підприємств [3, с. 311]

“Діяльність суб’єктів контролю, – стверджує О.А. Магопець, – повинна здійснюватись на підставі статуту підприємства та Положення про внутрішньогосподарський контроль” [3, с. 312]. Це так.

Кожен структурний підрозділ відповідно до чинного Положення та кожен працівник відповідно до посадової інструкції виконує певні контрольні функції за родом своєї діяльності. Між відповідними елементами контролю встановлюються тісні взаємозв’язки всередині всієї системи господарського контролю, що діє на підприємстві.

Посадові особи підприємства та відповідних внутрішніх підрозділів у ході здійснення функцій контролю керуються внутрішніми нормативними документами та повинні забезпечити належний контроль, поєднуючи інтереси власника та інтереси працюючого колективу.

У ролі суб’єктів ВК можуть бути працівники, безпосередньо зайняті в різних сферах господарської діяльності, а також партнери, посередники і пов’язані з бізнесом службовці, які зацікавлені в розвитку підприємства.

Контроль менеджменту здійснюється з метою підтвердження наступних моментів: а) прийнятність того або іншого виду ризику для суб’єкта господарювання з властивою для нього сферою і умовами діяльності; б) ступінь досягнення поставлених цільових завдань на основі реалізації комплексу організаційних заходів з управління ризиками; в) порівняння факторів, що проявили себе з позитивної або негативної сторони з прогнозними або планованими та порівняння величини отриманих вигод або збитку з очікуваними.

При цьому контроль повинен охоплювати, по-перше, невизначеність обставин, які виникають під впливом природного середовища, клімату та інших некерованих людиною процесів. Цю невизначеність не можна усунути, її можна тільки передбачити, прогнозувати та пристосуватися до неї; по-друге, невизначеність, незрозумілість цілей або їх багатокритеріальність; по-третє, невизначеність, пов’язана з дією реальних суб’єктів, які можуть впливати на наслідки прийнятих рішень.

Контролю повинні підлягати три великі групи об’єктів залежно від ступеня ризикованої ситуацій: діяльність, яка забезпечує запланований грошовий дохід в умовах невеликого ризику або його відсутності; діяльність в умовах середнього рівня ризику, яка не приносить ні надмірно високого прибутку, ні великих збитків; діяльність, пов’язана з високим рівнем ризику. Вона може принести великі доходи, але пов’язана з небезпекою не менш значних збитків.

Завдання суб’єкта контролю полягає не в тому, щоб повністю уникнути тієї або іншої невизначеності й усунути ризик, а в тому, щоб знизити гостроту ситуацій, передбачити можливі негативні та позитивні наслідки ризикованої діяльності в різних сферах людської діяльності.

Суб'єктивна сторона господарської ризику виражається в певній дії або бездіяльності. Ризик проявляється у вчинку, що відображає свідомість, волю або емоції суб'єкта ризику. Одна і та ж людина ризикує в одних ситуаціях, а в інших ні. Схильність до ризику підвищується у міру усвідомлення ризикованої ситуації, її оцінки й можливості застосування відповідних заходів з усунення негативних наслідків господарювання.

Залежно від конкретного змісту ризикованої ситуації сутнісні риси господарського ризику виявляються суб'єктами контролю не завжди однозначно. У ряді випадків виникненню ризику сприяють обмеженість і недостатність матеріальних і фінансових ресурсів, необхідних для реалізації ризикованих рішень. У інших – слабка підготовка фахівців системи управління, а відповідно, й контролю. По-третє, неможливість однозначного пізнання об'єктів і суб'єктів ризику при тих, що склалися в даних умовах рівнях і методах наукового пізнання. Господарські ризики можуть виявлятися на високому або низькому рівнях. Вони бувають глобальними та локальними. Глобальні ризиковані ситуації пов'язані з несприятливим зовнішнім середовищем, а їх результат в значній мірі впливає на економіку не тільки великих підприємств, але й галузей, міжгалузевих комплексів, визначаючи в значній мірі рівень соціально-економічного розвитку і економічного стану окремих зон, регіонів і країни в цілому. Локальні ризики виявляються усередині підприємств, їх підрозділах і на окремому робочому місці.

Контроль ризиків на підприємстві здійснюється періодично в часі та охоплює як комплекс окремих ризикованих операцій, так і господарський процес в цілому. Тут важливо розумно обмежити перевірки, оскільки надмірний контроль може призвести до негативних результатів, що звужуть сферу діяльності окремого структурного підрозділу та призведе до розбалансованості роботи підприємства; надмірно збільшить число перевіряючих, що зумовить додаткові витрати.

Діяльність суб'єкта господарювання постійно пов'язана з невизначеністю ситуацій, як і можливих альтернативних рішень та дій в умовах ризику.

Засоби контролю – це методи, прийоми й процедури, що дозволяють виявляти і попереджати виникнення в стані та діяльності об'єктів і предметів контролю невідповідність вимогам нормативно-правової бази і ухваленим управлінським рішенням [11, с. 5]. У певній мірі це так. Цьому питанню буде присвячене спеціальне дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. За результатами виконаного дослідження можна зробити такі висновки:

1. В основу дослідження автором покладено системний підхід як напрям у методології наукового пізнання, сутність якого полягає в розумінні об'єктів контролю як системи. З позиції системного підходу встановлено, що внутрішній контроль – це система, якій притаманні ознаки, які властиві кожній системі. Доведено, що внутрішній контроль, з одного боку, можна розглядати як елемент системи управління та її підсистему, а з іншого боку – як об'єктивно існуючу самостійну систему, що включає в себе визначені елементи й принципи функціонування.

2. Розгляд внутрішнього контролю як цілісної системи, що складається з взаємозалежних елементів, дозволяє виділити основні елементи внутрішнього контролю, до яких належать об'єкт, суб'єкт, процес контролю і результат також даного процесу.

3. Доведено, що внутрішній і зовнішній контроль мають схожі методи перевірки, але відрізняється за суб'єктним складом, підставами та порядком призначення перевірок, порядком оформлення, подання і реалізації результатів перевірок.

4. Аналіз систем внутрішнього й зовнішнього контролю свідчить, що їх подальше удосконалення сприятиме своєчасному виявленню і попередженню негативних виробничо-фінансових тенденцій у господарській системі, а також є необхідною передумовою ефективної протидії ризиковим операціям, зниженню трансакційних витрат у суб'єктів економічної діяльності.

5. Систему внутрішнього контролю створюють керівники суб'єктів господарювання, але це право власника, який особисто може створити СВК, що буде перевіряти крім чітко визначених об'єктів ще й діяльність призначених ним керівників. Тому з рекомендаціями зі створення СВК слід бути досить обережним.

6. Підприємство не здатне ефективно переробляти матеріальні або грошові ресурси, не може розраховувати позитивні економічні. Єдине, що може є надійною основою його діяльності – це внутрішні резерви та, перш за все, людський фактор. Для його включення до виробничого процесу не потрібні значні капітальні вкладення, розподіл власності, масові звільнення або генії менеджменту. Потрібне тільки знання, щоб створити на науковій основі СВК, потрібна добра воля з боку уповноважених ухвалювати відповідальні рішення.

7. Теоретичні схеми СВК можуть бути логічними або нелогічними, науково-обґрунтованими або необґрунтованими, дієвими чи ні. Дійсний зміст і життєздатність будь-яких наукових теорій визначається тільки практикою.

Тобто тим, наскільки теорії реалізуються, в якій мірі декларовані ними цілі знаходять застосування на практиці, приносять користь або шкоду.

8. Система внутрішнього контролю повинна забезпечувати досягнення наступних цілей:

а) всі без винятку господарські операції виконуються з дозволу відповідних керівників, до обов'язків яких входить контроль цього напрямку;

б) всі операції фіксуються в бухгалтерському обліку на належних рахунках бухгалтерського обліку у відповідному періоді, з урахуванням прийнятої облікової політики, що забезпечує можливість підготовки достовірної бухгалтерської звітності;

в) доступ до активів тільки з дозволу керівників відповідних рівнів, що згідно з посадовою інструкцією, контролюють їх рух;

г) відповідність відображених у бухгалтерському обліку активів і пасивів, які є фактично в наявності, підтверджуються за рахунок інвентаризації, періодичність якої визначається керівництвом підприємства. У разі розбіжності керівництво вчиняє відповідні дії, керуючись чинним законодавством;

д) безпосередній доступ до активів передбачається внутрішніми документами тільки певному колу працівників підприємства.

9. Уточнено поняття “середовище контролю”, яке автор визначає як створення відповідних умов, порядку та дисципліни, які забезпечують всім без винятку рівні можливості з виконання функцій контролю відповідно до встановлених положеннями (інструкціями) обов'язків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *Догиль Л.Ф.* Управление хозяйственным риском: Учеб. пособие / Л.Ф. Догиль. – Мн.: Книжный Дом, Мисанта, 2005. – 224 с.

2. *Корінько М.Д.* Удосконалення організації та функціонування системи внутрішнього економічного контролю при диверсифікації діяльності суб'єктів господарювання // Статистика України, 2008. – № 1. – С. 34-40.

3. *Магонець О.А.* Організація внутрішньогосподарського контролю на сільськогосподарських підприємствах // Вісник Львівської комерційної академії. – 2004. – Випуск 16. – С. 310-316.

4. *Максімова В.Ф.* Класифікація внутрішнього економічного корпоративного контролю // Вісник Львівської комерційної академії. – 2004. – Випуск 16. – С. 316-322.

5. Мельник М.В. Ревизия и контроль: учебник / М.В. Мельник, А.С. Пантелеев, А.Л. Звездин / Под ред. проф. М.В. Мельник. – М.: КНОРУС, 2007. – 640 с.
6. Новий тлумачний словник української мови. “Аконіт”, 2000.
7. Ожегов С.И. Словарь русского языка. – М.: “Сов. энциклопедия”, 1968. – 900 с.
8. Пилипів Н.І. Облік і контроль затрат на газотранспортних підприємствах: Монографія. – Івано-Франківськ: ВДВ ЦІТ, 2007. – 364 с.
9. Привезенцев В.А. Контроль и ревизия: Учеб. пособие. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 96 с.
10. Сиротенко Э.А. Внутрифирменные стандарты аудита: Учебное пособие. – 3-е изд., перераб. – М.: КНОРУС, 2007. – 240 с.
11. Соколов Б.Н. Системы внутреннего контроля (организация, методики, практика) / Б.Н. Соколов. – М.: ЗАО “Издательство “Экономика”, 2007. – 442 с.
12. Стеців І.І., Рудницький Т.В. Внутрішньогосподарський контроль в інформаційній системі менеджменту підприємства // Вісник Львівської комерційної академії. – 2004. – Випуск 16. – С. 426-430.
13. Финансовый словарь / Благодатин А.А., Лозовський Л.Ш., Райзберг Б.А. – М.: ИНФРА – М, 2006. – VI – 378 с.